

ЙЕЖИ РУСЕК (Краков, Полша)

ЗА СЛАВЯНСКИЯ ПРЕВОД НА ПАРЕНЕСИСА ОТ ЕФРЕМ СИРИН

В историята на българската култура Търново изиграва изключителна роля. През XIII и XIV в. тук е центърът на книжовността и хуманитарната мисъл. Тук е осъществена реформата на правописа и новата редакция на преводите на богослужебните книги, свързана с името на последния патриарх и голям книжовник Евтимий. В навечерието на турското завоевание той извършва огромна работа по съхраняването на културните ценности, създадени в този център. Значителен брой ръкописни книги се изнасят от града. Голяма роля за запазването на търновските ръкописи изиграва и Рилският манастир. Установено беше наличие на значителен брой ценни търновски ръкописи в Рилската света обител още през XV в. Тук се съхраняват между другото най-старият датиран търновски ръкопис от 1364 г., писан в Усте край Търново, същевременно най-старият славянски препис на „Лествицата“, „Тактикон“ на Никон Черногорец, най-стар от известните засега преписи на славянския превод на този текст¹. Между запазените ръкописни книги е и „Паренесис“ на Ефрем Сирин от 60-те години на XIV в., съхраняван под № 3/7/29, изписан на хартия със среден устав, търновски тип. Правописът на ръкописа е двуеров и двуюсов.

С този ръкопис се запознах през август 1988 г., по време на краткия си престой в Рилския манастир. Наблюденията ми върху текста се оказаха много важни за решаването на въпроса за славянския превод на „Паренесиса“ — една много популярна в славянските литератури книга с аскетически поучения.

В началото няколко думи за автора и неговото произведение². Литературното творчество на Ефрем Сирин (306—373), един от най-значителните писатели от ранния период на християнската църква, е голямо и разнообразно. Произведенията му, писани на сирийски, получават много голямо разпространение и се превеждат на много езици: гръцки, арабски, коптски, славянски. Един от най-известните сборници на Ефрем Сирин, известен в литературната традиция под името „Па-

ренесис", е преведен на славянски още по времето на Методий. Предполага се, че тогава са били преведени избрани слова от „Паренесиса", предназначени за литургически нужди. Следите му са запазени в т. нар. Рилски глаголически листове. Според Ив. Гошев³ „към времето на Симеона (умрял 927 г.), ако не и малко по-рано, ще е възникнал и цялостният превод на Ефрем-Сириновия „Паренесис". Някои учени (Хр. Кодов)⁴ смятат, че през XIII в. се явява нов превод на „Паренесиса", направен независимо от първия. Ив. Гошев пък е на мнение, че „нов превод на „Паренесиса" не е бил правен нито в старобългарско, нито в среднобългарско време, защото всички известни преписи, както южнославянските (български и сръбски), така и източнославянските (руските), не представят нов превод, а само по-късни преписи на първичния частичен глаголически (а по-късно и на цялостния) превод на „Паренесиса"⁵. Установено беше, че Рилските глаголически листове са източнобългарски паметник. За най-меродавни преписи от втория превод се смятат преписите в ръкопис № 68 от Библиотеката на БАН от 1353 г. и ръкопис № 297 в НБКМ (Лесновски Паренесис) от 1353 г.

Славистиката вече разполага с научно издание на „Паренесиса", което дължим на Г. Бойковски⁶. В основата му стои един южноруски ръкопис от Погодиновата сбирка (№ 71), датиран от XV в., успоредно съпоставен с Лесновския „Паренесис" от 1353 г. Авторът на изданието си служи с данни още от 3 ръкописа — един руски от XIV в. и два сръбски също от XIV в. Това издание много улеснява работата върху „Паренесиса", но същевременно поставя въпроса за отношението на отделните преписи към първичния превод: гръцкият текст се оказва неидентичен със славянските преводи.

В хода на работата си върху „Паренесиса" се запознах с интересното изследване на шведската славистка Ирена Огрен „Паренесис Ефрема Сирина. К истории славянского перевода"⁷. Изследването се основава върху материал, предлаган от препис в руска редакция от средата на XVI в. Съхраняван е в Института по славянски и балтийски езици на Стокхолмския университет. И. Огрен стига до важни заключения, че „засега не е открит напълно идентичен по съдържанието на главите гръцки текст, към който да възхожда славянският превод"⁸. Според авторката славянският текст се оказва много ценен, защото в някои отношения съхранява редакция на текста, която не е застъпена в гръцките текстове.

За ръкописа на Търновския „Паренесис", който привлече вниманието ми в Рилския манастир, Божидар Райков пише следното: „В текстуално отношение паметникът показва близост до превода, застъпен в известния Лесновски Паренесис от 1353 г. (НБКМ № 297), но личат и значителни редакционни намеси. Различия има в броя и номерацията на словата"⁹. Моите наблюдения напълно потвърдиха тази констатация. С тези проблеми обаче няма да се занимавам сега. Вниманието си насочих

търху езика на Рилския Паренесис. Сравнението между двата текста показва по-голяма архаичност на нашия паметник. Ето някои примери.

Рилски паренесис (РП)	Лесновски паренесис (ЛП)
етерн ѿ народа 2	нѣцнн 2
на деснѣмь рамѣ твоємь 2	на десномь ти рамѣ 2
адѣ приелнжн сѧ 12	адоу 13а
богатѣ нѣкто еѣ въ странѣ етерѣ 22а	богатѣ еѣше нѣкто въ странѣ нѣкоен 26а
етероу братоу едномоу 24	едномоу братоу нѣкоемоу 28
простѣ кавнда хждожьствоу 37а	хнтростнж 46а
приваза волы паслехъ 38	на паслехъ 48
коснж сѧ емь 39а	коснжт сѧ емоу 49
томь часѣ 39а	въ томь ча 49
велиємь гласомь 2	великомь глсмь 2
велие веселе 36а	веселе велико
прнжт н 37а	прнжт его
прнлоучнт же сѧ емоу овнтатн 25а	прѣвытн 167
соуѣе во ѣ равоу 4а	коле юсть равоу
етеры бесѣдоужце 7	нѣкыхъ
възмѣте нго мое 40а	гаремь мон 51а
благое нго гнѣ минше 58а	влгымь гармомь гдѣмь 67а
подъ нго 75а	подъ гаремь 91
коснетѣ сѧ стадѣ 52а	стадоу 60а
укрухѣ хлѣбомь 59	укроухомь хлѣбымь 68а
сколкж на жднцж надѣнжце 67а	лъшене на жднцж възложнвшоу
шнгамн дѣбеламн 74	дѣбелымн 89а

Езиковите черти на РП ни отвеждат към Източна България. Езикът на преписвача представлява диалект, който редовно изяснява ъ>е (ѿ темннцж, темнымь), а ѣ>о само в суфиксни морфемии (кроток, легок, мрзок, лакот, привыток), но дѣжд, бѣдр, вѣнь.

В говора на преписвача е запазена много добре фонемата з, отбелязвана в РП със знака ж; срв. не можи, влази, пѣнежи, сапожи, ражднжати сѧ. Примери като подвнзалецъ 20 следва да отнесем към оригинала.

Морфологията на РП е типично среднобългарска. Някои архаизми в текста обаче правят впечатление като несвойствени на текстове от този период, например асигматичният аорист и I сигматичен – непрндѣ, въвръгж, 89, ѿндж 151, рѣхъ 3, 120а, 150а, 151, рѣхымь 5а, 150, рѣшж 22а, 83, 130, 156, 180. Като архаизъм трябва да се оценят форми от старото „у” – склонение: сътоу (паче меда н сътоу л. 63), дарин 63а, гровин 109, колнн 38а.

Рядко се употребяват в РП новите притежателни местоимения еговѣ. Отбелязах само няколко примера: еговоу трпѣнію 53, егово царство 97, егова вѣтѣва 104, оученикѣ еговѣ 125.

Типичното за XIV в. окончание -охъ е засвидетелствано само с два

примера: правилох 16 и штефтоухъ 172. В замяна на това е застъпено широко окончанието -ове при едносрични имена от мъжки род, срв. садове 60, гладове 62а, лисове 76а, потоуе 93, оудове 70, градове 100а, 152, гадове 100а, попове 10, 142, 186, плодове 130, пирове 147а, вѣсове 28, змиеве 159, зноеве 32а, стѣневе 29а. В РП се срещат доста форми с разширено с-ов- окончание в мн. ч. Например: сановы 72, оудовы 144а, вѣсовы 194а, 201, домовы 27а, сыновы 53, минуховомъ.

В дат. падеж ед. ч. редовно се употребява окончанието -овн/-евн: мжжевн 15а, 16, 58а, пжтевн 62а, пастыревн 80а, оцевн 88а, 155, стрневн 88а, огневн 101а, звѣревн 199а, старцевн 28, 37а, братовн 25, 43а, 58а, оумовн 71а, блаждовн 46а, минуховн 18 и др.

Съществителните с наставка -тель имат в мн. ч. окончание -ие: проснтеліе 68, нскоушнтеліе 74, поноснтеліе 74а, досаднтеліе 74а, оучнтеліе 103, мжчнтеліе 161, гоннтеліе 192а, роднтеліе 9.

В ЛП съществителните с наставката -тель имат старо окончание -е. Срв. оутѣшнтеле, досаднтеле, поноснтеле, закладателе.

В текста на РП са засвидетелствани и редица глаголни иновации. Привличат вниманието формите красѣхъ сѧ 110а, прѣдаде 44, свазоуахъ 144а. Атематичният глагол вѣдѣти има в 1 л. ед. ч. облик вѣдѣ: не вѣдѣ тебе 30, 97а, 108а, и азъ вѣдѣ 130а, вѣдѣ азъ 64.

В сравнение с ЛП нови заповедни форми на -ѣте, -ѣмъ при глаголите от IV спрежение в изследвания паметник са много редки. Отбелязах само два случая: вѣзненавндѣмъ же 54а, крѣпѣте сѧ 147. В ЛП новите форми са много повече (26 употреби).

Заслужава интерес формата на еловото причастие с окончание е: оветшале 32а.

Подобно на ЛП, и в нашия текст не се среща супинната форма, която е изместена от инфинитивната, срв. нде почрстн водж 25а. Старата конструкция е запазена в руските преписи: нде почрѣтъ воды.

Като специфични синтактични характеристики на РП могат да бъдат отбелязани архаични конструкции с местен безпредложен при глаголи с представка прн- и коснжтн сѧ (срв. адѣ прнвлнжн сѧ 12, прнложн сѧ скотѣхъ несмысленыхъ 14а, прилагаемъ грѣсѣхъ нашихъ 32а, прнвѣза волы гаслехъ 38, прнлѣпнлнжн же сѧ влзѣмъ 47а, прнлѣпн сѧ вѣѣ 154а, коснетъ сѧ стадѣ 52, коснж сѧ емъ 39а).

Употребата на дат. притежателен в текста е широко застъпена, срв. сополе течахъ по врадѣ емоу 38 (в ЛП: по врадѣ его); дѣщерма зачатіе прѣвѣзъ естество 70а, на дверца хрмоу 32.

Изключителен интерес представлява лексиката на РП. Ив. Гошев установи, че най-ранният препис на „Паренесиса“ е източнобългарски паметник. Рилските глаголически листове са препис на още по-стар извор. Според Ив. Гошев „авторът му борави с богат речников материал“¹⁰. Изследвачът изброява лексеми като братръ, братрнѣ, годнна (в знач. ὄρα), гржстокъ (жесток, гр. χαλεπός), кннгчн, малъжена / ἀνδρογυνή, maritus et

marita, също в ЛП, непонятният то διαβολον, нымѣчю, пласъци, хороі, поустошныи, матамос, също ЛП, ти каі, тоуіе, тѣчѣнѣ, хждожество.

В проучвания от мене РП повечето от изброените тук думи са запазени, но има и редица други, които отвеждат нашия текст към най-ранните паметници. Ето някои по-интересни думи, отбелязани от мене в РП: жалне 'гроб': како нестражаѣ са жаліа како ѿ вѣка оуспѣшн вѣстаѣтъ 178а. Пражкият речник дава пример само от Мар. ев. (Мат. 8, 28). Аз посочих жалне от Шафариковия триод¹¹. Интересуващата ни дума се среща още в Карпинското евангелие и в ръкописи от богомилско потекло. Иван Добрев¹² смята, че жалъ, както и други архаични думи (миса, вални, кокотъ и рѣсноча), не са били присъщи на първоначалния Кирило-Методиеви евангелски превод, а са попаднали в евангелския текст при една от вторичните му обработки, която е била извършена в началото на Х в. в западните български земи.

гѣдоваваѣнѣ 'копринен': злато много и сребро ни кдоваваѣнѣ ризн ни комоу же въ ползѣ въ скръбѣ тѣ великѣ вѣдѣтъ 199. Тази дума (гѣдоваваѣ) се смята за моравизъм и се съпоставя с чешкото hedvabi и словашкото hodvab от *g6d/6/vabl, заемка от незасвидетелствано готско *gudowabi /Gott Web/Божията тъкан, т. е. — предназначена за литургически цели. РП е вторият български паметник, в който откриваме тази интересна дума. По-рано беше открита в Житието на Йоан Милостиви в Иван-Александровия сборник от 1348 г.¹³ В сръбските преписи на житието думата не е засвидетелствана, а вместо нея се употребява скнта, свнтница, котыжница. Миклошич посочва годовавѣнѣ sericus /годовавѣна котыга/ от сръбски паметник от XV в., а Срезневски — от Ефрем-Сириновите поучения в преписи от XIII и XIV в. Съществителното годовавѣнѣ документира с примери от Хрониката на Георгий Амартол (преписи от XIV—XV в.) и сръбските минеи (XVI в.)

чръварь 'обущар' ризнын ли шѣвъ творниш помѣни чръварѣ 158 и в ЛП: помѣни чръварѣ нѣшто чръвѣ 204. чръварь, образуван от чръвъ// чръвни (чръвни само в Мар. еванг.) 'обувки' с помощта на наставката -аръ е едно от названията за 'шивач', 'обущар' в старите български паметници. Миклошич посочва чръварь от Белградския паренесис: ризнын ли шѣвъ дѣлаѣшн. помени~ре. Чръварь 'обущар' е рядко название, неотбелязано от Вахрос в монографията му за наименованията на обувките в руския език¹⁴.

цѣста 'път'. Тази дума е употребена в РП няколко пъти: на цѣстах троупіа. н въ храмѣ мрътвн... на цѣстахъ смрадъ н въ домохъ смрадъ на цѣстахъ гла плача... на цѣстахъ мльва на цѣстахъ горѣ 199. Среща се и в други преписи на Паренесиса (вж. Срезневски). Най-вероятно тя е била и в първоначалния превод. Цѣста запазват досега някои западнославянски езици (чешки и словашки), а също така и хърватски и словенски.

Към архаичен лексикален пласт принадлежат лексеми като: нскръни 'ближни': кѣѣо на женѣ нскрънего своего хрепеташе 56; етеръ 'някой' (много често). воун 'глунав': пѣтже воунхъ 68; невлаемъ 'tranquillus': прнстаннще невлаемое 47а. дръголіе 'палка': с дръголіемъ вніахъ 84; година 'час': въ єдинѣ

на десѣте годниѣ 136а; о вторѣни же на десѣте годниѣ 162а; дра҃сѣль 'натѣжен' 76а; прѣсн 'гърди' 76а, пастѣрь 80а; кратѣ 'пѣти' 83, 90, 118, вѣржати 'вярвам' 90; оковѣзати 'целувам': оковѣзаж плеснѣ ногѣ твоѣю стою 92; нсконн 143 и др.

Не са малко и лексемите, които свързват нашия текст със Симеонова България и с Преславския културен център. Преди всичко привличат нашето внимание многобройните прабългаризми:

кловоук 'калпак': кловоук велик ꙗко 90. Тази дума е засвидетелствана в Симеоновия сборник, както и у Йоан Екзарх. Тя е стара тюркска заемка с общ корен от 'калпак', което се смята за вариант на турско-татарското 'калпак'¹⁵.

сокалница 'кухня': въ сокалницѣ ли та сѣтъ поставили 158, в ЛП: въ ма҃герницѣ 205 — гръцка заемка.

сокачѣн прил. от сокачнн 'готварски': аше ли полѣтаешн пепель сокачѣнн 13а, в ЛП: сокачѣскы 15. сокачѣнѣ е прилагателно, образувано от прблг. сокачнн 'готвач, месар', засвидетелствано най-рано в Супр. сборник. Сокалница е пот. лос., образувано със славянската наставка -ница от прбл. сокал.

сръдѣвола 'роднина, близък': нн доугѣ нн жжика нн сръдѣвола 170а. Един от термините, обозначаващи родство, най-вероятно заемка от езика на прабългарите, широкоупотребяван в паметниците, свързани с Преславския книжовен център¹⁶. 36. Голомб¹⁷ смята, че думата сръдѣвола принадлежи към архаичен славянски пласт от сложни думи, характерни за обществената терминология.

шарѣ 'цвят, боя'. Тази дума с установен тюркски произход в изследвания паметник е употребена няколко пъти: нконѣ бѣжа не шаромѣ на дѣсѣѣ въразовнижа... шаромѣ нконѣннѣ 70... шарове же мон хоудн н тѣмнн 81а.

дѣлѣ 'дълбок глинен съд, делва'. Някои автори отнасят към прабългарските заемки и тази дума¹⁸. Тя е засвидетелствана няколко пъти във формата дѣлѣвы, дѣлѣы, делѣн: наплѣнн дѣлѣы вѣна. Думата се среща и в други преписи на Паренесиса. Както установява М. Младенов¹⁹, названието 'делва' е разпространено компактно в цяла Източна България.

Прабългарската наставка -чи откриваме не само в крѣчнн, писчнн и зѣдчнн (писчнн ли еси полѣнн зѣдчннѣ н каменѣ дѣлажшѣнхѣ 158), но и ванѣчн: нѣсн... вълазилѣ въ ванѣ... ни ванѣчнѣ въводащаго нмѣтъ 47. Ванѣчнн 'баняджия' се среща и в други преписи на Паренесиса.

Интересни са някои гръцки заемки в РП като: кавнда 'воятел': прѣнде кѣ немѣу козинѣѣ едни людинѣ простѣ кавнда хѣждѣжѣствомѣ. Кавнда от гр. Κασιδάς се среща и в други преписи на Паренесиса. В ЛП: кавнда хитростнѣж 46а. Пражкия речник не посочва заемка кавнда.

керамнда керѣдѣов, dolium, 'съд за вино': ꙗко же въ керамнда вѣланѣоу вѣтн вѣнѣу. В ЛП: ꙗко же в нѣкѣн съсѣд вѣланѣоу вѣноу 9а (в руски препис: ꙗкоже во в чремигоу оулитн вѣтн вѣноу). Миклошич посочва от Белградския препис на Паренесиса по-старата заемка чрѣмнга. Срезневски привежда

керинда 'глиняная обожженная плита', а значение кероѡіς 'сосуд' привежда от Георгий Амартол: керинды же мѣдны лѣяны.

От заемката чрѣмнга е образувано съществителното чрѣмнжннкъ, деятелно име: помысли възлюблене чрѣмнжннкы и мѣднж хытростъ дѣлаемжа ржками 21. Миклошич посочва думата чрѣмнжннкъ само у Ефрем Сирин.

козмнкъ 'кошкѡс' прѣде къ нему козмнкъ единъ людинъ простъ 37а. ЛП: людинъ простъ, руски превод: къзмнкъ единъ. Миклошич отбелязва козмнкъ, козмьннкъ със значение кошкѡс, от един руски паметник от XII в.

калнга 'обувка'. Според Макс Фасмер²⁰ думата е латинска заемка, преминала чрез средногръцко καλίγα.

стомахъ: аше вѣдетъ отагчалъ въ стомахъ его брашны 20а. От стомахъ е образувано и прилагателното стомашенъ: немощи ради стомашныхъ рекше сырничныхъ 154. Думата стомахъ е била заета в българския език още през X в.²¹

Други заемки от гръцки, засвидетелствани в РП: аеръ 'въздух': аеръ свѣтитсѣ 116а; кимбалъ: тако мѣдъ звѣтнаши или кимбалъ звѣцаѣ 36; стнхаръ стнхаріовъ 'плащ': стнхаръ власѣнъ и рогозинъ 82а; еклесіастъ рекше црковникъ 163; номѡстъ рекше законъ 51; просфора: о просворѣ срѣѣ о комканн 149а.

От романските заемки в РП заслужават внимание две: комканне и клеверѣтъ. Комканне 'причастие': о просворѣ срѣѣ о комканн 149. клеверѣтъ 'роднина': клеверѣтоу своимъ 23; на клеверѣта своего 37; клеверѣтоу бесѣдоуеѣтъ 120; ненѣндѣнїе клеверѣтоу 161. Първата принадлежи към християнската терминология и е била заета в народния български език много рано, а също така и в Източна България, откъдето е преминала чрез преславските богослужебни книги в руската книжовност²². Клеверѣтъ от colibertus е една от заемките в роднинската терминология в старобългарския език.

Не са малко в РП лексикалните „преславизми“²³, т. е. нови по отношение на Кирило-Методиевите преводи старобългарски думи от книжен (или народен) източнобългарски произход. Ето някои от тях:

лѣвѣ 'ляв': погладаеѣтъ на десно и на лѣво 25а. Преобладава шоун (1 : 13), а в ЛП лѣвѣ се употребява по-често: лѣвѣ — 31 пъти, шоун — 11 пъти.

шнїа: и шнїаши дѣвѣлаши 74; вѣсѣгда просто шнїа нмѣтъ 128а. И тук преобладава старото наименование выпѣ, като отношението е 2 : 6; лѡвызати выѣ его 90а; и повинн выѣ своѣ подѣ гаремъ 19; завѣж. ѡ выпѣхъ свонхъ 157.

дѣла и дѣлама. Преписвачът на РП употребява по-често радн. С дѣла или дѣлама си служи предимно за стилистично разнообразие с цел да избегне повтаряне на послеслова, срв.: чѣсо дѣлѣ и которыѣ вны радн 34, в ЛП: чѣсо дѣлѣ и которыѣ радн вны; не тѣкмо страха ради нѣж и свѣстн дѣлама 50, в ЛП: не тѣкмо страха радн, нѣж и свѣстн радн 57а; аврама радн и завѣта его дѣлѣ 80а; славѡстн радн... и оунынїа дѣлама 109а.

свѣкне 'освен'. Този предлог, предшественик на днешното *освен*, е засвидетелстван в паметниците, свързани с Преславския книжовен център²⁴, употребява се от преписвача на РП няколко пъти: нѣво свѣкне

писаннаго чьсо 78а; двѣ же лѣтѣ сътвори мариа свѣне его 90; аше во овраженіи сѣ наъ свѣне бѣжа крова 29а; свѣне доушж праведнаго 39а.

крьма 'храна, кърма'¹²⁵. Според Пращкия речник крьма се среща в Супр. сборник, а в други старобългарски паметници се употребява думата пнща. В РП думата крьма е засвидетелствана веднъж: гѣ послетъ ти крьмж 28.

От другите лексикални преславизми тук ще изброя думите: агодичне (δουκιμος) 178а. вагрѣнница 'порфира': порфирож же н вагрѣнницеж овлѣченъ прсѣо 64а. вльчѣца 'осет': посрѣдѣ трѣнѣа н вльчца 18; запона 'църковна завеса'. Пращкият речник не отбелязва тази дума. зѣднъ 'глинен': съсждъ зѣднъ, б; кржчнна 'холера': горкыж кржчнны 39; обоувожатн 'обеднявам': обоувожа на радн 1а — ЛП: оубожа; ошлець 'отшелник' (според Пращкия речник — само в Супр. сб.); парнтн 'летя': іако орелъ парѣ по вьсотамъ 58а (според Пращкия речник — в Супр. сборник); послоухъ 'свидетел': прѣдъ многы послоухы 173а; радннкъ 'редник': велмжжъ нлн радннкъ нлн людннъ нлн скнѣ бба; сочѣва 'донос': сочѣвы радн 77а; лн сочѣвы дѣлѣ 134а (в Пращкия речник отсъства); седмнцн : до седмнцн нж седмдесѣтъ седмнцѣа 118; тѣчнж 'тъкмо': тѣчнѣа двѣрѣа малы 82а.

Както в други паметници, в РП широко се употребяват словообразователни и лексикални варианти. Нека разгледаме някои от тях: велнн // велнкъ. По-често се употребява формата велнн, присъщо на най-ранните глаголически паметници, срв. велнн гласъ, велне веселне, радость велна, похвала велна, велнн пламенъ, велен проповѣдецъ, шѣм велен, лѣвъ прѣвелен, безаконїа велїа, печаль велна, велїа льстѣ, велїн страхъ, велна сила, велне чудо, велїа злоба, велна ненавнсть, троудъ велнн, стоудъ велнн, отокъ велнн, велна гарость, плачъ велнн, велїе прншествіе, велнн звакъ и др.

етеръ // нѣкон. Прави впечатление необикновената за един паметник от XIV в. широка употреба на местоимението етеръ, присъщо на най-ранните глаголически паметници. Ето някои примери: богатъ нѣкто вѣ въ странѣ етерѣ 22а; етероу братоу едннмоу 24; етерн ѿ народа 2; етеры вѣсѣдоужїе 7; на мьстѣ етерѣ 34; нн тваръ етера 144а; о етерѣ братѣ 149а; врѣмѣ етеро 151. В сравнение с ЛП в нашия паметник местоимението етеръ отбелязва по-висока честота.

нго // гаремъ 'ярем'. По-често се употребява думата нго, срв.: вѣзмѣте нго мое 40; нго во влго ю 40а; гаремъ гнъ 45; влгомоу нго его 45; влгое нго гнѣ 58; подъ гаремъ 73; подъ нго 75а; подъ нгомоу 77.

стѣнь // сѣнь 'сянка'. По-често се употребява формата стѣнь: днїе нашн прѣходжѣ іако стѣнѣе 29а; іако стѣнь къ вечероу 141а; стѣнь естъ 92а.

храмнна // хлѣвнна // хызнна 'къща'. Не се наблюдава разлика в семантиката на тези синоними. Срв.: хлѣвннж празнж 82; н вѣ хызнна вѣсѣ цѣла 87; храмннѣ 88а.

хждожество // хытрость 'изкуство'. По-често се употребява хждожество: рыбарское хждожество 21; іако волъ вѣпраженъ хждожествомъ 58а; людннъ простъ кавнда хждожествомъ 37а; (кавнда хытростнж — ЛП 46а); мѣднжа хытрость дѣлаемжа ржкамн 21.

соулин /лоучнн // оуинн 'по-добър'. Преобладава първата дума. В РП

отбелязах десетина примера: соуле во је равоу не стжпнтн своего влѣи 4а; что во соуле је пнтатн сѧ на мало днн 17а; соуле во је вѣскѣ творитн гѣда радн 58а; соуле мн нтн нночьство 89а и др. Според Ягич „формата соулин може да бѣде определена като по-архаична“²⁶.

ключнтн сѧ // прилоучнтн сѧ // сълоучнтн сѧ // лоучнтн сѧ 'случва се': да тн сѧ не лоучнтѣ глѣтн 13а; нн да ключнтн сѧ глѣтн 17; аще ключнт сѧ 22, 45а; ключнт во тн сѧ 61а; аще же сълоучнтн сѧ 19а; прилоучнт же сѧ емоу овнтатн 25а. Според Т. Славова²⁷ словоформата лоучнтн / слоучнтн сѧ е типична за по-късните преписи на преславските небиблейски текстове.

стомашнѣ // сырнѣнѣ 'стомашен': немошн радн стомашнѣ рекше сырнѣнѣ 154. Първата дума е гръцка заемка (стомах). Втората може да се сметне за преславизъм, тъй като се среща още в паметници с източнобългарски произход²⁸.

оуломѣ // окроухѣ 'парче хляб': даждѣ оуломѣ хлѣва алчашомоу 59 — ЛП: даждѣ ѿ хлѣва оуломокѣ алчашомоу 68а; оукроухѣ хлѣвна 59; оукроухомѣ хлѣвномѣ 59.

влнжнка // жннка // сръдволат 'роднина'²⁹: лжнкам же н дроугомѣ влнжнкамѣ же н рождѣноу 158а; нн дроугѣ нн жннка нн сръдоволат 170а. Първите две наименования са свойствени на най-ранните паметници. сръдволат се среща предимно в паметниците от Преславския кръг.

сапозн // оушатцн // калнгѣ // плѣснѣ 'обувки': да не днѣ оушатцн н оутро сапозн н калнгѣ 99а; обовызаж плѣснѣ ногѣ твоѣю стою 92а; да нзроуатн сапогы 91а. Названието оушатѣ е много рядко. Миклошич³⁰ не го отбелязва, не е отбелязано също така и от Вахрос в изчерпателната му монография „Наименования обуви в русском языке“. Срезневски посочва думата оушатѣ в руски паметници от XV в., но с друго значение — 'съд с уши': шесть оушатцовѣ мѣдоу.

юноша // юнота 'юноша': старѣа с юношамн н сѣ младенцы 181а; старѣа н юноты 192; старѣа сѣ юнотамн снове н дѣщери н вѣскѣ възрасть 171. Формата юнота е по-нова.

развѣ // кромѣ // свѣнѣ 'освен': развѣ сѣа печалн 145; кромѣ сѣа лювѣ 145; нево свѣнѣ писаннаго чѣсо 78а.

Както видяхме, РП се отличава с богатство на лексиката. Богато е застъпена тук и битовата лексика, срв. напр. помѣнн вѣлашѣа поставн 158; прѣтише: да не днѣ власѣно прѣтише н оутро многоцѣнны ризы 99а; прѣтъ: недннѣ свлачнтсѧ одеждѣ свѣтлы дроугы же прѣты 14; пола: влачнтн полы ризнѣ 76 (ЛП: подлыгы ризы); грохотатн: н ты грохоуешн н смѣешн сѧ 105; плѣсннѣ: плѣсннѣ хлѣвы 36а-37; грамада зло бы 195; ржквинѣ: не ржквинѣ до прѣстѣ 76а; наваждѣнѣ 'наводнение': наваждѣнѣ воднаго 143а, чесновнтѣ лоукѣ 'чеснов лук': чесновнта лоука жѣлаахѣ 80а; сѣтва 'сеитба': аще н слана оуветѣ сѣтѣж твоѧ 179а; ковѣла 'кобила': кони н ковѣламѣ неистовн вѣшѣж 56; брадѣ 'брадва, секира': брадѣж дрѣжѣж 86а; облакѣ градѣнѣ 'облак, който носи градушка': облакѣ градѣнѣ н воурѣнѣ 101а; вѣвѣнѣ 'тъпан': подовѣнѣ вѣхѣ вѣвѣноу звѣцаашоу 120; тоукѣ 'тлъстина': тоукѣ н мастѣ 153; комарѣ 'комар': что хоужде естѣ комарѣ 159а; пороутнтн 'ударя': пороутнтн паннѣж его

87; слонъ 'слон': слонъ от ендѣж и персидъ 100а; рысь 'рис': граджѣж лѣвовн же и рысь 100а; птица пернатъ 'птици пернати': гадове и птица пернатъ 110а; бражнѣж 'дрънкам': да бражнѣтъ въ гжсн мон 117; оусмъ 'кожа': помѣнж нже оусмъ творѣтъ 158; вѣгоуиъ 'беглец': вѣгоуиъ зломѣдрѣа 159; слатина 'слатина': въ слатинѣ 160а; норѣцъ 'водолаз': помѣнн норѣцъ 158; рыганне 'повръщане': и рыганне сырнцоу 161; ладина 'поляна, ливада, целина' (у Геров *лядина*): на ладинѣ и на трънн 176; измѣждамъ 'изнурен': измѣждамъ отвръзън оуста своа 144; вѣсадникъ 'ездач': вѣсадника низлагаеъ 162а; водыцъ 'водач': водыцн ведомъ вѣст на сѣднѣ 169а; сополъ 'сопол': из ноздрен же его сополе течахъ по брадѣ емоу 38; съпржгъ 'впряг': трн съпржгъ воловъ 38а; стрѣха 'стряха': и своа чада подъ стрѣхъ помѣтажѣтъ 45; сѣдина 'седина': (диал.) вѣганъ старѣа и не срамѣн са сѣдинъ 51; старостнѣж сѣдинъ его 90а, жтрова 'дете': чадо марѣ жтрова моа 91а; мола та жтрова моа, мола та о чадо мое 92; знон 'горещина': жжтва и зноевѣ 32, зноемъ жегоин 45; оумѣгнѣжн 'намигвам': да не оумѣгнѣтъ зѣннѣа ока твоего 29а; вельмѣжъ 'велможа': вельмѣжъ нн радникъ 67а, гнжсъ 'гнус' въ гнжсн мѣсто 42, гнжсъ доушж моа 30а и др.

Изглежда, че известен брой думи са били типични за превода на Паренесиса. За някои от тях стана дума по-горе. Тук ще изброя още няколко по-интересни: крѣподоушнѣ 'малодушие' отвръзън же от себе крѣподоушнѣ 13; и крѣподоушню подает крѣпостъ 20а. Пражкия речник не отбелязва тази дума, Срезневски я посочва от Ефрем Сирий (препис от XIII в. и един пролог също от XIII в.): ολιγοψυχία 'надменност, величание'. В Паренесиса е засвидетелствано и прилагателно крѣподоушнѣ 'малодушен': не крѣподоушнѣ вѣдн 6, оутѣшан крѣподоушнѣж 59, в руския препис кроуодоушѣа.

Гръцкото сложно прилагателно ολιγοψυχος обикновено се превежда с малодушнѣ, срв. в Софийския служебник старостъ подѣдѣржн малодушнѣа оутѣшн расѣанѣа свѣрн, а съществителното ολιγοψυχία чрез малодушнѣ или малодушѣство³¹. Думата крѣпъ като еквивалент на гръцкото ολιγος се среща рядко. Не я отбелязва и Пражкия речник. Стб. крѣпъ се пази до днес в някои диалекти. Според Б. Цонев³² *крап* от стб. крѣпъ 'къс' е позната дума в западнобългарски (в централните говори), има я и в Родопите.

чрънѣва 'страдание' нѣже нѣстъ грѣха нн чрънѣвъ нн ротъ нн завнстн 193. Востоков посочва тази дума от Ефрем Сирий в препис от XIV в. и я обяснява със значение 'покаяние μετανοησις, poenitentia'. За Миклошич тя е с неясно значение (sensus dubius). Востоков³³ документира чрънѣва и с друг пример от Златоструй (XII в.) вѣтръ и чрънавъ и многы мѣтежъ, където превежда гръцкото τρικυμία — *треволение*. Думата може да се обясни като название на действие с наставката -ава от глагола чрънѣти с преносно значение, срв. бълг. *чернея* '(прен.) понасям страдания и тегло'.

свекетатн са 'движа се, поклащам се (за листа на дървета при вятър)' свекещѣт са тако листѣи вѣтроу 126а. Востоков посочва глагола свекетатн са (с беззвучна съгласна *п* вм. *б*) от Паренесиса от Ефрем Сирий от руски

препис (XIV в.): не нѣма во терпѣннѣ свѣпетъ такы листвѣ вѣтрѣмъ 'рѣлѣтѣа', в препис от 1377 г. вѣтрѣмъ свѣпетѣа. Формата свѣпетати са е засвидетелствано в староруски, старосръбски и среднобългарски паметници. Употребява я и Йоан Екзарх в Шестоднева: не во вѣша мѡган трѣпѣти чѣновѣнѣа пѣзѡсти дѣлѣства того живѡта вѣлѣмн отыкѣша и свѣпетѣа са (свѣпетѡуѣа се) 246а 'περίτρεουσιν'. От съвременните езици думата *свѣпетати* 'клатя се, люлея се; блещукам, мъждукам' и *свѣпет* 'блещукане, мъждукане' познава само словенски език. За етимологията на *свѣпетати* няма единно мнение (вж. М. Фасмер, ЭСРЯ, т. 3, стр. 573). На засвидетелстваната в Рилския паренесис форма свѣпетати са най-точно може би отговаря ср.-гор.-нем. *swēben* (>новонем. *schweben*) 'движи се насам-натам във вода или във въздух', което не е взето под внимание в досегашните опити за обяснение.

сколка 'стръв, примамка; сколка' ловци рѣбамъ творѣтъ сколкѣ на жднцѣ надѣнѣще 67а. В ЛП се употребява синонимната дума от друг корен лѣщенне: рѣбарѣ рѣбамъ творѣтъ лѣщенне на жднцѣ вѣзложившѡу 80а. Думата *сколка* 'мида' употребява няколко пъти Йоан Екзарх в Шестоднева. И до ден днешен се пази бълг. диал. *сколка*, *скойка* 'речна мида'. Мидите се употребяват от рибарите за примамка при риболов с въдица.

кѣпнѡ 'водило, юзда' да вѣжнѣтъ вѣ гѣслѣ мѡа... и оковѣдѣтъ же мѣслѣ мѡа ѡко кѣпнѡмъ 117. Това е производно от *коупити* (кѣпити) са 'съединявам' с наставка за название на средство -*ило* (от *-*idlo*). Миклошич и Срезневски не отбелязват думата *кѣпнѡ*, а самият глагол *коупити* е засвидетелстван у Йоан Екзарх в неговото Богословие. А префигирани формации като *съкоупити*, *прѣкоуплати*, *прѣсѣвѣкоуплати*, а също така прилагателни и наречия *вѣкоупѣ*, *вѣкоупѣнѣ*, *коупѣнѣ* са отбелязани в класическите старобългарски паметници.

Това е първият опит за езиков анализ на превода на Паренесиса — едно, както беше изтъкнато, много популярно произведение на старобългарската литература. Този анализ е осъществен на основата на един текст, възникнал в Търново през XIV в., откъдето е бил пренесен по-късно, при нахлуването на турците, в Рилския манастир и благодарение на това е могъл да се запази и до днес. Давам си сметка, че това е един предварителен езиков анализ на паметника, който далеч не претендира за изчерпателност. Надявам се обаче, че и така представен, той ще послужи за отправна точка към следващи задълбочени изследвания на този важен езиков паметник, а по този начин и за решаването на сложните въпроси около възникването на превода на Паренесиса.

БЕЛЕЖКИ

¹ Вж. Б. Р а й к о в. Книжовни връзки между Търново и Рилския манастир през Средновековието. — Старобългарска литература 15, С., 1981, с. 3—21.

² Х р. К о д о в. Ефрем Сирий. — В: Кирило-Методиевска енциклопедия, т. 1, А-З, С., 1985, с. 677—680, където се посочва обширна литература за писателя.

³ И в. Г о ш е в. Рилски глаголически листове, С., 1956, с. 59.

⁴Хр. Кодов. Цит. съч., с. 679.

⁵Ив. Гошев. Цит. съч., с. 59, разредката на автора.

⁶Paraenesis. Die altbulgarische Übersetzung von Werken Ephraims des Syrers, Monumenta linguae slavicae dialecti veteris, Fontes et dissertationes, t. XX, 1984, XXII (XX, 2), 1986, XXIV (XX, 3), 1987.

⁷Studia slavica Uppsaliensia, t. 26, Uppsala 1989.

⁸Цит. съч., с. 43. Цитира се в превод на български език.

⁹Цит. съч., с. 8.

¹⁰Ив. Гошев. Цит. съч., VIII, Речник, с. 103—116. Речникът обхваща около 450 думи.

¹¹Й. Русек. Из лексиката на среднобългарските триоди. — ИИБЕ, XVII, С., 1969, с. 150—151.

¹²Ив. Добрев. Кои старобългарски текстове са най-близо до Кирило-Методиевия евангелски превод. — Старобългарска литература, 14, С., 1984, 4.

¹³J. R u s e k. Ze studiów nad słownictwem Zbornica Iwana Aleksandra. — Prace Filologiczne, XXXIII, Warszawa 1985, с. 284—285.

¹⁴И. С. Вахрос. Наименования обуви в русском языке. I. Древнейшие наименования до Петровской эпохи. Хелсинки 1959. В руските преписи на Паренесиса се употребява наименованието *чѣткарь*, вж. напр. И. И. Срезневский. Материалы для словаря древнерусского языка, т. III, Санкт Петербург, 1912, 1536.

¹⁵За тази дума, както и за други прабългаризми, вж.: Protobulgarzy i ich rola w dziejach języka bułgarskiego. — Studia z Filologii polskiej i słowiańskiej, XXII, Warszawa 1984, 232—244.

¹⁶Вж. J. R u s e k. Z historii nazw'krewnego' w języku bułgarskim. — (Przyczynek do dziejów terminologii rodzinnej). — In: Wokół języka, Warszawa 1988, 345—347.

¹⁷Z b. G o ł a b. Scs. srgdobol'a 'krewny' — ślad indoeuropejskiej terminologii społecznej w słowiańskim. — Rocznik naukowo-dydaktyczny w Krakowie, zesz. 58, Prace Językoznawcze, III, Kraków 1976, 21—27.

¹⁸Вж. М. Рачев. Към ранните заемки от арабски произход в славянските езици. Стб. *дѣлы* 'лифос, dolium, cadus', бълг. *делва* 'дълбок глинен съд' — Език и литература, 1985, 2, 79—83.

¹⁹М. Сл. Младенов. Из българската диалектна лексика. 1. *Делва* — *врѣчва*. — Бълг. език, XXIV, 1974, с. 182—186; Същият. Географско разпределение на прабългарски лексикални елементи. — Съпоставително езикознание, IV, 1981, 3—5, 61—67.

²⁰М. Фасмер. Греко-славянские этюды. III. Греческие заимствования в русском языке. СПб. 1909, 73.

²¹J. R u s e k. Studia z historii słownictwa bułgarskiego. Monografie Slawistyczne 46, Ossolineum 1984, 35'38.

²²J. R u s e k. Z historii kilku terminów chrześcijańskich. Na materiale języka bułgarskiego. — Die Slawischen Sprachen, 9, 1985, 86—87.

²³Най-пълнен преглед на „преславизмите“ дава Т. Славов. Преславска редакция на Кирило-Методиевия старобългарски евангелски превод. — Кирило-Методиевски студии, кн. 6, София, 1989, с. 15—129.

²⁴За историята на този предлог в българския език вж. Й. Русек. Из историята на предложните конструкции със значение 'praeter' в българския и полския език. — Съпоставително езикознание, VIII, 2, София, с. 45—50.

²⁵ За историята на тази дума в българския език вж. Й. Русек. История на глаголите със значение 'трефω' в българския език с оглед на езика на Григорий Цамблак. — ТКШ 3, С., 1984, 234—242.

²⁶ V. J a g i ć. Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache, Berlin 1913, 398.

²⁷ Т. С л а в о в а. Цит. съч., 63—64.

²⁸ Вж. работата на Й. Русек, цитирана в препратка 21, на с. 37.

²⁹ За историята на тези термини в българския език вж. статията ми, посочена в препратка 16.

³⁰ F. M i c l o s i c h. Lexicon Palaeoslovenico-graeco-latinum. Vindobonae 1862—1865.

³¹ P. Z e t t. Beiträge zur Geschichte der Nominalkomposita in Serbokroatischen. Die altsserbische Periode. — Slawische Forschungen 9, Bôlau, 1970, 216.

³² Б. Ц о н е в. История на българския език. Т. 1, С., 1984 (фототипно издание), с. 77.

³³ Словарь церковно-славянскаго языка, сост. акад. А. Х. Востоковым, II, СПб, 1861.